

АЛЬТЕРНАТИВНА СУДОВА ЮРИСДИКЦІЯ З РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ У КРАЇНАХ ЄС

Олена Штефан,

завдувач відділу авторського права НДІ інтелектуальної власності НАПрН України, кандидат юридичних наук, доцент

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з розмежуванням юрисдикції між спеціалізованими судами загальної юрисдикції не втрачають своєї актуальності, незважаючи на спроби подолання процесуальної невизначеності як з боку судової практики, так й шляхом висловлювання численних пропозицій у процесуальній доктрині. Більшість проблем розмежування юрисдикції між спеціалізованими судами по конкретних категоріях справ спричинені положенням ст. 16 Цивільно-процесуального кодексу (далі — ЦПК) України, який встановив заборону об'єднувати в одне провадження вимоги, що підлягають розгляду за правилами різного виду судочинства. Зазначене положення процесуального закону обмежує компетенцію суду, порівняно з положеннями ЦПК України 1963 року, яким у ст. 26 дозволялось об'єднання кількох пов'язаних між собою вимог, і перевага у їх розгляді та вирішенні надавалася судові загальної юрисдикції. Відсутність такого положення у чинному ЦПК України призводить до формалізації судочинства та не сприяє економії часу та ресурсів громадян і суду. На підтвердження цієї тези можна навести приклад зі сфери авторського права в разі вчинення досить поширеного правопорушення — плагіату. Так, є автор оригінального твору і є особа-плагіатор, яка має авторське свідоцтво. Спір про авторство між фізичними особами, згідно зі ст. 15 ЦПК України та

п. 5 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 року № 3 «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ», може бути розглянутий у цивільному провадженні судом загальної юрисдикції. Проте суд, визнавши факт плагіату, виходячи зі змісту статей 15 та 16 чинного ЦПК України, не може у своєму рішенні зобов'язати ДП «УААСП», який входить у структуру Державної служби інтелектуальної власності, скасувати видане плагіатору авторське свідоцтво. Тож, особа, авторство якої було встановлено в порядку цивільного провадження не може повністю вплинути на плагіатора, що буде вважатися автором твору на підставі авторського свідоцтва. Для скасування авторського свідоцтва авторів оригінального твору необхідно додатково звертатися з відповідним адміністративним позовом до адміністративного суду (статті 2 та 17 Кодексу адміністративного судочинства України). Необхідність звернення до адміністративного суду виникне й у випадках, коли спір буде розглядатись у господарському суді — щодо внесення змін або скасування документів, виданих органами владних повноважень, до яких належить Державна служба інтелектуальної власності України.

Ступінь наукової розробки проблеми. Деякі питання цивільної юрисдикції були предметом дослідження

Ю. Червоного, М. Губенка, С. Оверчука, Г. Жиліна, Р. Калістратової, Ю. Осипова, С. Фурси, М. Штефана та ін. Останні дослідження з питань юрисдикції були проведені К. Бондаренко, Р. Куйбідою, О. Пасенюком, Д. Шадурою, О. Снідевичем та іншими науковцями. Водночас дослідниками недостатньо досліджувалися сучасні можливі шляхи вирішення проблем цивільної юрисдикції.

Мета статті. Дослідити сучасні європейські підходи щодо практичної реалізації альтернативної юрисдикції при вирішенні цивільних справ.

У процесуальній літературі можна виокремити кілька позицій щодо вирішення проблем цивільної юрисдикції, основними з яких є: звернення до альтернативної юрисдикції та спеціалізації судів.

Говорячи про альтернативну юрисдикцію привертає до себе увагу думка О. Снідевича, що значну частину проблем з визначенням юрисдикції можна було б вирішити, дозволивши альтернативну юрисдикцію, коли б позивач, зважаючи на наявну в законодавстві альтернативу у виборі юрисдикції та відповідно до власних інтересів, сам обирав порядок захисту свого права. Водночас, альтернативна юрисдикція потребує свого різностороннього вивчення саме як правового явища [15].

Відповідно до сучасної процесуальної доктрини, під альтернативною юрисдикцією традиційно розуміють позасудові способи вирішення конфліктів, тобто ті правові форми, котрі існують паралельно із системою державних судів і звернення до яких розглядають як альтернативну порушення справи в суді [11, 109–114]. Водночас в процесуальній доктрині існує й інше широке трактування терміна «альтернативне вирішення спорів», під яким розуміють не лише ті способи, котрі реалізують учасники правового конфлікту, що існують за межами судочинства, а й ті, що діють у його межах як альтернатива широко розгорнутому процесу [8, 26; 10, 168–180].

Відповідно до змісту альтернативної юрисдикції в межах широкого розгорнутого судового процесу зрозумілим стає те, що йдеться про медіацію. Під терміном «медіація» («посередництво») розуміють сприяння учасникам правового конфлікту шляхом самостійного його врегулювання, процедура якого полягає у проведенні перемовин при підтримці третьої сторони [3, 180–223].

Останніми роками проводиться чимало наукових досліджень у сфері медіації. Високий рівень мають публікації російських учених щодо цього альтернативного способу вирішення спору, зокрема С. Калашнікова, О. Носирева, О. Аллахвердова, О. Карпенка та ін. В Україні питання медіації вивчали Б. Леко, Г. Чуйко, Г. Єрьомінко.

Поняття й основні принципи медіації знайшли своє закріплення в Директиві 2008/52 ЄС Європейського парламенту і Ради Європи від 21.05.2008 року [2], Висновках Консультативної ради європейських суддів Ради Європи № 6 від 24.11.2004 року «Про справедливий судовий розгляд в розумні строки і ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних способів вирішення спорів [9, 191–198], Рекомендаціях № R (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи від 18.09.2002 року державам-членам щодо медіації в цивільних справах [14].

Згідно зі ст. 3 Директиви 2008/52, медіація визначається як будь-який процес незалежно від його назви, в якому дві і більше сторони спору звертаються за допомогою до третьої сторони з метою досягнення згоди у вирішенні спору, незалежно від того, чи був цей процес ініційований сторонами, запропонований або призначений судом або передбачений національним законодавством. При цьому зазначається, що це визначення охоплює медіацію, котру здійснює суддя, що не бере участі в будь-яких судових процедурах, пов'язаних із розглядом відповідного спору, та охоплює дії, здійс-

снювані судом або суддею, який прагне врегулювати спір у межах судових процедур, що стосуються відповідного спору. В Рекомендаціях № R (2002)10 Комітету Міністрів Ради Європи від 18.09.2002 року медіація визначається як процес, в якому медіатор допомагає сторонам вести перемови щодо предмету спору та досягати згоди.

З огляду на те, що Директива 2008/52 підлягає уніфікації країнами-членами ЄС, не зайвим буде звернутися й до досвіду національного законодавства деяких європейських країн. Так, наприклад, ЦПК Польщі надає сторонам можливість вирішити цивільний спір у позасудовому порядку, використовуючи інститут медіації (посередництва). Вказаний інститут є добровільним і застосовується на підставі угоди сторін або рішення суду, що спрямував сторони до медіації. Посередництво здійснюється до початку розгляду справи або ж після такого початку за згодою сторін. Медіаторами не можуть бути судді (крім суддів у відставці) [6].

Можна дійти висновку, що інститут медіації в Польщі подібний до національного інституту третейського судочинства.

Водночас ст. 223 ЦПК Польщі покладає на головуєчого суддю обов'язок у будь-який час розгляду судом цивільної справи сприяти укладенню сторонами мирової угоди, особливо на першому судовому засіданні, після з'ясування позицій сторін. Така норма міститься й у статтях 127–129 ЦПК Франції: сторони можуть досягнути примирення за власною ініціативою чи за ініціативою судді на будь-якій стадії процесу [16]. Згідно з цивільним процесуальним законодавством Німеччини, на будь-якій стадії процесу якщо сторони з'явилися у судове засідання, суд повинен сприяти примиренню осіб [17, 267–286].

Варто зауважити, що вітчизняне цивільне процесуальне законодавство також передбачає можливість укла-

дення мирової угоди, що на перший погляд дуже подібна до медіаційної. Проте потрібно зважити на те, що мирова угода затверджується судом, тобто наявна участь держави у врегулюванні спору та відповідні наслідки у зв'язку з її невиконанням. Укладання медіаційної угоди не вимагає участі держави у врегулюванні спору та породжує інші наслідки в разі її невиконання. Медіаційну угоду допомагає укласти медіатор. І якщо він є юристом, то укладає угоду, спираючись на норми законодавства, прописує строки її виконання й інші умови, важливі з погляду законодавства [7].

Проте проблема юрисдикції судів загалом і альтернативної юрисдикції безпосередньо, не обмежується кордонами якоїсь держави. Беручи до уваги те, що Україна прагне набути членства у ЄС було б доцільно звернутися до європейської судової практики.

Появі альтернативної судової юрисдикції сприяла загальносвітова тенденція до спрощення судових процедур у певних категоріях справ. Спрощені судові процедури у ЄС існують вже досить тривалий час. Ще в період головування Великобританії в ЄС, згідно з її пропозицією була розроблена Загальноєвропейська процедура спрощеного розгляду позовів (*European Small Claims Procedure (ESCP)*), яка з 01.01.2009 року, згідно зі ст. 29.2 Правил застосування процедури розгляду дрібних позовів (надалі — Правила), набула чинності на території усього ЄС [13].

Ця процедура може бути обрана позивачем як альтернативна, замість встановленої у законодавстві країни-члені ЄС. Це друга автономна процедура, що введена на території ЄС (першою була Європейська процедура наказу про оплату — *European Order for Payment Procedure*).

Варто зазначити, що в деяких європейських країнах (наприклад, Іспанії, Великобританії, Ірландії, Швеції) й раніше існувала судова процедура з

аналогічною назвою — *Small Claims Procedure*, а в інших (наприклад, Німеччині) така назва не використовувалася, цивільне процесуальне законодавство містило елементи спрощеного процесу.

Іноземні дослідники виділяють такі риси, характерні для процедури розгляду дрібних позовів:

- 1) неформальний процес, більш спрощений, порівняно зі звичайною процедурою провадження;
- 2) відсутність обов'язку щодо залучення до процесу адвоката;
- 3) активна роль судді при розгляді такої категорії справ;
- 4) порівняно прості правила, що стосуються поданням сторонами доказів, і значно більша свобода суддів при прийнятті рішення;
- 5) кожна зі сторін самостійно несе тягар витрат щодо ведення справи [12].

Такий підхід щодо розгляду цивільних справ більшою мірою задовольняє інтереси громадян країн-членів ЄС, аніж розгляд таких справ у національному суді своєї країни, особливо громадяни-сторони цивільної справи, не обізнаних в юриспруденції.

Так, наприклад, згідно з ЦПК Угорщини, так само як і в Україні, в результаті проведення судової реформи був посилений принцип змагальності. Суд у процесі розгляду справи перестав відігравати домінуючу роль, а почав дотримуватися нейтральної позиції арбітра й може сприяти в процесі розгляду цивільної справи, щоби сторони могли вільно самовизначитись і активно діяли в процесі. Також суд перестав бути ініціатором при реалізації процедури витребування доказів, він може лише за клопотанням сторін, на підставі закону й у випадках, передбачених законом, прийняти рішення про їх витребування (ст. (2) § 164 ЦПК Угорщини). Також у результаті внесення змін до ЦПК Угорщини (1992, 1995, 1997 роках) з метою забезпечення професійного

рівня заяв, які подаються до суду, був введений інститут обов'язкового юридичного представництва. Так, обов'язкове юридичне представництво не-обхідне бути при перегляді справи в апеляційному суду та у справах, які розглядаються в Реєстраційному Суді. Відсутність юридичного представника є підставою для відмови у прийнятті позовної заяви [5].

У ESCP сторони не зобов'язуються вести цивільну справу за допомогою адвоката чи будь-якого іншого спеціаліста, проте за своїм бажанням вони можуть залучати таких осіб. Це правило було покликане зменшити витрати сторін при розгляді їхнього спору судом.

ESCP дозволяє розглядати будь-які цивільні чи комерційні спори з дрібною сумою позовних вимог, однак встановлені й винятки. Так, згідно зі ст. 2 Правил, спрощений порядок не можна використовувати при вирішенні таких категорій спорів:

- 1) про визначення статусу тих, хто проживає;
- 2) про власність і обов'язки подружжя;
- 3) про банкрутство;
- 4) про соціальну безпеку;
- 5) арбітражні спори;
- 6) пов'язані із трудових відносин;
- 7) пов'язані із орендою нерухомого майна, крім грошових позовів;
- 8) про втручання у приватне життя, зокрема й спори про наклеп.

Відповідно до ESCP, сума позовних вимог не може перевищувати 2000 євро, при цьому не зараховується сума витрат, пов'язаних із розглядом справи та подачею позову. Для порівняння, різні європейські країни на рівні свого національного законодавства, по-різному визначають дрібну суму позову. Так, наприклад, в Іспанії дрібною сумою позову визнаються позовні вимоги до 900 євро, в Німеччині — до 600 євро, у Великобританії — до 5000 фунтів стерлінгів [12].

Позивач подає позов шляхом заповнення типової електронної форми, при цьому докази, що підтверджують певні факти можуть бути подані як одночасно з позовною заявою, так і в процесі її розгляду. Згідно зі статтями 21 і 22 Преамбули до Правил, усі країни-члени ЄС зобов'язані надавати сторонам у справі практичну допомогу при наданні інформації про типові форми позову та порядок їх заповнення при поданні позову до суду, а також підтримувати у процесуальних питаннях. Водночас, Правила не містять уточнень або доповнень, яку саме підтримку з процесуальних питань країни-члени ЄС повинні надавати.

Позивач подає позов у відповідний суд, який має надіслати копію відповідачу впродовж 14 днів. Проте, Правила не визначили суд, який компетентний розглянути конкретний спір, тому позивач вимушений буде звертатися з цих питань до Брюссельської конвенції про юрисдикційну компетенцію та про визнання і виконання судових рішень у цивільних і торгових справах, яка набула чинності 01.02.1973 року, та Римського договору про створення Європейської Спільноти. Проте, зараз Брюссельська конвенція перебуває в процесі скасування, її мають повністю замінити Регламенти Ради ЄС. Так, нині діє Регламент № 44/2001, прийнятий Радою ЄС від 22.12.2000 року «Про юрисдикцію, визнання і виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах» [1].

Привертає увагу те, що вищезазначений Регламент Ради ЄС у ст. 1 встановлює дещо інший перелік справ, на які його дія не поширюється, ніж той, що вказаний у ст. 2 Правил розгляду цивільних і комерційних справ за процедурою ESCP. Так, Регламент Ради ЄС не поширюється на справи у сфері податкового, митного й адміністративного права, а також на:

- 1) справи про цивільний статус, правоздатність і дієздатність фі-

зичних осіб, про право власності, що виникають із шлюбних правовідносин, заповітів та спадкування;

- 2) справи про банкрутство, у позовах, пов'язаних з ліквідацією, у зв'язку з банкрутством компаній або інших юридичних осіб; у відносинах пов'язаних із затвердженням у судовому порядку мирових угод і аналогічних процесів;
- 3) справи у сфері соціального забезпечення;
- 4) справи віднесені до арбітражу.

Неважко дійти висновку, що деякі положення Правил, наприклад, що стосуються правового статусу тих, хто проживає, та банкрутства, Регламент Ради ЄС уточнив, при цьому справи про втручання у приватне життя, зокрема, спори про наклеп, та справи, пов'язані з орендою нерухомого майна, крім грошових позовів залишилися поза увагою Регламент Ради ЄС, при цьому у ньому окремо вказана інша категорія правовідносин, на які не поширюється його дія, — пов'язані із затвердженням у судовому порядку мирових угод та аналогічних процесів.

Правила надають право відповідачеві подати зустрічний позов, але позовні вимоги зустрічного позову не повинні перевищувати 2000 євро, якщо ж ліміт перевищено, справа автоматично виключається з категорії дрібних позовів, які розглядаються за процедурою ESCP і передається на розгляд у загальному порядку у відповідно до національного законодавства відповідної країни-членом ЄС.

Незважаючи на те, що процедура ESCP із розгляду дрібних позовів є міждержавною, проте у Правилах знайшлося місце і для національного законодавства країн-членів ЄС. Так, з'ясовуючи обґрунтованість позовних вимог, суд має виходити з положень національного законодавства країни-члена ЄС, у якій буде розглядатися справа. Також згідно зі ст. 4а Правил

ЗАХИСТ ПРАВ

сторони заповнюють форми заяв мовами, які допускає суд, а переклад додаткових документів можливий лише якщо від цього залежить постановлення законного й обґрунтованого рішення.

Прискоренню та зменшенню видатків при розгляді справа за процедурою ESCP сприяє те, що в судовому процесі активно використовуються сучасні електронні ресурси: Інтернет надає можливість подавати позов, відповідь на позов, уточнювати позовні вимоги чи суттєві для справи обставини, зустрічний позов, рішення тощо, а також показання свідків за допомогою відеоконференцій.

Згідно зі ст. 16 Правил, видатки, що підлягають відшкодуванню повинні бути обґрунтованими та відповідати заявленим вимогам (не більше ніж 20 % від позовних вимог).

Що стосується строків, то розгляд цивільної справи за процедурою ESCP хоча й належить до спрощеної процедури, проте триває близько 3–4 місяців. Відповідно до Правил, суд, отримавши позовну заяву, повинен протягом 14 днів надіслати її копію відповідачу, котрий у 30-денний строк повинен дати відповідь на пред'явлену йому позовну заяву. Після отримання відповіді відповідача на позов упродовж 14 днів від дати отримання суд зобов'язаний цей процесуальний документ і додані до нього документи надіслати позивачу. Протягом 30 днів від дати отримання позивачем відповіді відповідача на позов суд може постановити рішення у справі чи вчинити одну з таких процесуальних дій:

- витребувати в сторін додаткові докази;
- отримати показання свідків;
- викликати сторони для проведення усного розгляду цивільної справи.

Суд постановляє рішення не пізніше від 30 днів після проведення усного засідання чи отримання усієї необхідної у справі інформації.

Суд повинен проінформувати сторони про наслідки пропущення строків, проте у виняткових випадках, з метою додержання рівності прав сторін, зазначені строки можуть бути продовженими.

Рішення за процедурою ESCP приймається відповідно до спрощеної процедури та може бути виконане в будь-якій країні-члені ЄС і не потребує будь-якого додаткового підтвердження (додаток D до Правил, ст. 30 Преамбули Правил). Привертає увагу й той факт, що з метою найшвидшого поновлення прав рішення у справі, розглянутій за процедурою ESCP, набирають законної сили незалежно від потенційної можливості їх оскаржити.

Рішення у справі, що було поставлене за процедурою ESCP, може бути оскаржене за відповідною національною процедурою оскарження рішень країни, в якій розглядалася справа, проте така можливість існує не в усіх країнах-членах ЄС (ст. 17 Правил).

Для тих країн, у яких оскарження рішення у справі, розглянутій за процедурою ESCP, практикується ст. 18 Правил встановлені підстави для перегляду рішень за скаргою відповідача у справі, а саме:

- відповідач не був повідомлений про розгляд справи відповідно до вимог ст. 14 Правил;
- відповідач був повідомлений у строк, недостатній для підготовки відповіді на позов, унаслідок чого він не мав можливості захистити свої права;
- у відповідача не було можливості відповісти на позов, у зв'язку з обставинами, що визнані судом форс-мажорними.

Судова процедура ESCP, не зважаючи на те, що не підлягає уніфікації цивільно-процесуальним законодавством країн-членів ЄС, вводить додаткові можливості, незважаючи на кордони країн-членів ЄС вирішувати дрібні спори між їхніми громадянами

та компаніями у прискореному, зде-шевленому і спрощеному процесі [12]. Проте, громадяни далеко не у всіх країнах-членів ЄС оцінили процедуру ESCP, наприклад, в Естонії станом на 2012 р. була лише 1 справа, що розглядалася за цією процедурою, натомість, громадяни Італії активно користуються процедурою ESCP [4].

Висновки. ESCP дозволила, з одного боку, розвантажити суди держав-членів ЄС і надала суддям можливість сконцентруватися на розгляді більш складних справ, а з другого — громадянам країн-членів ЄС економити час і видатки при захисті своїх прав та задоволенні інтересів. Безумовно, альтернативна юрисдикція потребує подальшого вивчення як правове

явища. Проте європейський досвід альтернативного вирішення цивільних справ, безумовно становить інтерес для України як у контексті проведення судової реформи, так й відповідно до прагнення членства у ЄС. ♦

Список використаних джерел

1. Council Regulation (EC) No. 139/2004 of 20 January 2004 on the control of concentrations between undertakings (the EC Merger Regulation) // *Official Journal*. — 2001. — L 12. — P. 1. [Electronic resource]. — Access mode : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a84.
2. Директива 2008/52 Относительно некоторых аспектов медиации в гражданских и коммерческих делах // Центр медиации и права [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу : http://www.mediacia.com/files/Directive_rus.zip.
3. Здрок О. Н. Примирительные процедуры в гражданском судопроизводстве: понятие, классификации, тенденции развития (на примере Республики Беларусь) / О. Н. Здрок // *Вестник гражданского процесса*. — 2012. — № 1. — С. 180–223.
4. Как справиться с недобросовестными должниками и продавцами в ЕС? [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу : <http://ru.euronews.com/2012/11/12/give-me-what-you-owe-me>.
5. Кендел М. Развитие гражданского процессуального права в Венгрии [Электронный ресурс] / М. Кендел. — Режим доступа к ресурсу : <http://law.edu.ru/script/cntSource.asp?cntID=100067428>.
6. Kodeks postępowania cywilnego [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу : <http://www.prawniki.pl/kodeksy/kodeks-postępowania-cywilnego.htm>.
7. Кронда О. Медіація та її роль у юридичній компанії [Електронний ресурс] / Ольга Кронда. — Режим доступу до ресурсу : <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&&newsid=122936>.

8. Кузбагаров А. Н. Примерение сторон по конфликтам частнопроводного конфликта : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.15 / А. Н. Кузбагаров; Санкт-Петербургский университет МВД России. — СПб., 2006. — 46 с.
9. Нешатаева Т. Н. Краткий обзор основных положений Заключения Консультативного совета европейских судей Совета Европы № 6 «О справедливом судебном разбирательстве в разумные сроки и роли судьи в судебных процессах с учетом альтернативных способов разрешения споров» / Т. Н. Нешатаева // Вест. Высш. Арбитраж. Суда Рос. Федерации. — 2005. — № 8. — С. 191–198.
10. Носырева Е. И. Альтернативные процедуры урегулирования споров как средство обеспечения доступности правосудия / Е. И. Носырева // Актуальные проблемы гражданского права, гражданского и арбитражного процесса : материалы науч. конф., 15–16.03.2002 года, Воронеж : в 2 ч. / под ред. Е. И. Носыревой, Т. Н. Сафроновой. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. — Ч. 2. Гражданский и арбитражный процесс. — С. 168–180.
11. Носырева Е. И. Посредничество в урегулировании правовых споров: опыт США / Е. И. Носырева // Государство и право. — 1999. — № 1. — С. 109–114.
12. Процедура рассмотрения мелких исков в Евросоюзе [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу : <http://lucasfranco.ucoz.ru>.
13. Regulation (EC) No 861/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 establishing a European small claims procedure // Official Journal. — L. 199. [Electronic resource]. — Access mode : http://europa.eu/legislation_summaries/consumers/protection_of_consumers/l16028_en.htm.
14. Рекомендация по медиации в гражданских делах: Рекомендация Комитета Министров Совета Европы государствам-членам, 18.09.2002 года № R(2002)10 // Відновне правосуддя [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу : <http://www.rj.org.ua/node/89>. та інші Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи.
15. Снідевич О. С. Актуальні питання процесу та судової практики / О. С. Снідевич // Вісник Вищої ради юстиції. — 2012. — № 2 (10). — С. 51.
16. Франция. Новый Гражданский процессуальный кодекс / пер. Д. Л. Давыденко // Центр медиации «Конфликт менеджмент» [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу : <http://www.conflict-mediation.ru>.
17. Шренк К. Основы немецкого гражданского процесса / К. Шренк // Основы хозяйственного и торгового права Германии и Австрии : сб. докладов на семинаре, проведенном в рамках Темпус-проекта, Минск, 05–12.09.1999 года. — Минск, 2000. — С. 267–286.

Надійшла до редакції 15.04.2013 року